

Вивчення елементів теорії літератури на уроках літератури в старшій ланці середньої загальноосвітньої школи

Алла ЦУРКАН,

вчитель української мови і літератури, учитель вищої категорії

Вивчення літератури не може бути ефективним без урахування великої кількості загальних понять як про окремі властивості та особливості художніх творів, так і літературного процесу в цілому. Дослідження, узагальнення і систематизація загальних літературознавчих понять здійснюється в контексті теорії літератури. Вона розвивається як узагальнювальна наукова дисципліна, оскільки окреслені в її рамках проблеми можуть бути розроблені лише на основі глибокого дослідження національних літератур на різних етапах їхнього історичного розвитку.

Слушною є думка О.Галича про те, що система наукових понять, яку створює теорія літератури, – досить складна та різноманітна [2, с. 124]. Науковець звертає увагу, що структурно вона поділяється на кілька розділів. Передусім теорія літератури вивчає сутність, зміст і форму художньої літератури, її специфіку та функції як самостійного виду мистецтва. У сфері її впливу перебуває розуміння специфіки художньої творчості й аналіз конкретних літературних явищ, поділ поезії на роди та жанри. Також вона досліджує літературний процес, зміну напрямів, течій, шкіл, особливості стилю окремого письменника й у цілому літератури певної доби. Її завданнями є розгляд закономірностей розвитку мови художньої літератури, особливостей віршування тощо [там само].

Не опанувавши основні теоретико-літературні знання, учень не зможе в повному обсязі засвоїти та правильно оцінити як окремий художній твір, так і літературний процес у цілому.

Розкриття сутності й особливостей теоретико-літературних понять має відбуватися в тісному зв'язку з аналізом художніх творів. Відповідно до вимог Концепції літературної освіти, вивчення літератури в школі передбачає також формування певних читацьких якостей учня: емоційної схвильованості, розвиненої відтворювальної і творчої уяви; здатності до співпереживання; вміння «читати» словесні образи, бачити художні деталі; розуміння індивідуального стилю письменника; вміння сприймати твір у його художній цілісності; здатності осмислювати створені письменником характери, конфлікти, ідеї, позиції автора; самостійності та обґрунтованості оцінок, уміння зіставляти, аналізувати й оцінювати твори і творчість письменників; володіння навичками усного й писемного мовлення, зокрема розвиток навичок інтерпретації й аналізу художнього твору [3].

На жаль, однією з основних проблем сучасної школи залишається невміння учнів самостійно мислити і висловлювати власні думки, а також порівнювати й аналізувати літературні явища і твори. У зв'язку з чим постають названі проблеми і яка причина їх зумовлює?

Чинна шкільна програма з української літератури відображає вимоги до знань і вмінь учнів, передбачених Концепцією літературної освіти. Зокрема, учні повинні *знати*:

- основні етапи розвитку літератури та найважливіші факти літературного процесу;
- проблематику та ідейно-тематичну основу творів, особливості їхньої композиції, сюжету;
- роль і значення кожного твору в доробку письменника та в літературному процесі певного періоду.

У старшокласників мають бути сформовані поняття про:

- суспільне значення літератури, творчі методи та літературні напрями, індивідуальний стиль письменника, конкретно-історичне та загальнолюдське в них (на прикладах персонажів вивчених творів);
- визначальні ознаки силабо-тонічної і тонічної систем віршування.

Старшокласники повинні *вміти*:

- визначати основні проблеми, порушені в творі, що вивчається;
- аналізувати твір з урахуванням його ідейно-художньої цілісності та авторської позиції в єдності змісту і форми;
- зіставляти різні погляди в ході полеміки, виявляти здатність доводити свої твердження, власну думку про твір.

Старшокласники мають опанувати історико-літературні знання про суспільне значення художньої літератури [5]. У Концепції літературної освіти зазначається, що це мінімальний

перелік знань і вмінь учнів. Окреслені вимоги є дещо закладними для сучасної школи, що пов'язується з недостатньо чітким структуруванням шкільної програми в ракурсі теорії літератури.

У старшій ланці загальноосвітньої школи за програмою мають поглиблюватися поняття про повість, роман, драматичні жанри, лірику, а також вивчатися нові – це, в основному, поняття про творчі методи та літературні напрями. Під час опрацювання цих теоретичних питань ми не можемо змінювати порядок їх вивчення, визначений програмою. Але можемо й повинні виконувати другу обов'язкову вимогу системного навчання – зв'язність частин матеріалу.

Серед відомих методичних прийомів заслуговує на увагу прийом, запропонований О.М. Бандурою. У посібнику «Вивчення елементів теорії літератури в 9–11 класах» він розглядає «системно-структурний спосіб вивчення теоретичного матеріалу в шкільному курсі літератури, який дає можливість перебороти спонтанність, забезпечує системність викладання цього матеріалу і формування в учнів системи знань» [1, с. 4]. Методист зазначає: «цей спосіб полягає в тому, що в процесі вивчення кожного нового для учнів поняття встановлюються зв'язки його з однорідними, вивченими раніше, внаслідок чого окремі поняття об'єднуються в групи (перший ступінь систематизації); у подальшому встановлюються зв'язки між сформованими вже групами понять, які сполучаються в підрозділи (другий ступінь систематизації), а вони – у розділи й цільну систему (третій ступінь), що має структуру самої науки, тобто складається з чотирьох основних розділів: художня література як форма суспільної свідомості; художній твір; літературні роди й види; літературний процес» [там само].

Такий підхід є методично правильним, коли учні ґрунтовно засвоїли первинні знання. А яка робота проводитиметься з учнями, які мають початковий рівень знань із теорії літератури? Обов'язковим перехідним етапом у такому випадку має стати повторення й систематизація опорних знань. Під час опрацювання теоретичних понять у середній ланці учні отримують первинні знання, що доповнюються, узагальнюються в старшій. Але не всі учні володіють первинними знаннями, коли починається накопичення нових термінів, поглиблення вже відомих понять. Відтворення й корекція опорних знань учнів із теорії літератури програмою практично не передбачено. Основне, що втрачається під час навчального процесу, а саме під час повторення і систематизації знань школярів, і призводить до невміння ними аналізувати твори, – достатньо повно розкривати сутність поняття й відповідного художнього явища.

Отже, робота вчителя-предметника має бути спланована за двома напрямками: 1) повторити, систематизувати й узагальнити первинні знання учнів; 2) пояснити й досягти засвоєння нових понять про стиль письменника, літературні методи, напрями.

Перший напрям розглядаємо як підготовчий, бо під час роботи над художніми текстами вчитель послідовно звертатиме увагу школярів на такі базові поняття, як: тема, ідея, конфлікт, композиція й сюжет, проблематика твору. Накопичення первинних знань може тривати досить довго, це залежить від рівня знань учнів класу, а також рівня сформованості вмінь і навичок школярів. Отже, мета цього напрямку роботи – навчити учнів самостійно аналізувати художній твір. Тільки після цього значно полегшиться робота вчителя в другому напрямі, що спрямована на формування в учнів цілісного й глибокого усвідомлення літературного процесу як неперервного, багатогранного й суперечливого процесу розвитку літератури, а також відбудеться засвоєння інших наукових понять.

Отже, щоб учні засвоїли значний обсяг інформації, вчителю все-таки потрібно знайти оптимальний підхід щодо вивчення елементів теорії літератури, який поступово та системно сформує базу основних умінь і навичок, що потрібні під час вивчення не тільки української, а й світової літератури.

Для свідомого і міцного засвоєння учнями теоретичних понять, формування системи цих знань у структурі самої науки значущим є наочність. На думку О.М. Бандури, вона буває трьох видів: «словесна (матеріал художніх творів), зразки суміжних мистецтв (музики, живопису, графіки) та текстуальні й графічні таблиці» [1, с. 6].

Отже, формування в учнів теоретико-літературних знань – одне із завдань літературної освіти. Пояснення нового для учнів поняття вчителі вибудовують на тому художньому матеріалі, який дає виучуваний твір. Тому на підготовчому етапі, ще до роботи над художніми текстами, вчитель звертає увагу десятикласників на схему «Структура художнього твору».

1. Історія написання твору:

- а) історична епоха, в якій жив і творив письменник;
- б) причини написання твору;
- в) інформація, що передає назву твору й епіграф.

2. Композиція й образна система твору:

- а) сюжет і сюжетні лінії;
- б) головний і другорядний конфлікти та зв'язка;
- в) характеристика головних персонажів;
- г) роль і місце другорядних персонажів у творі.

3. Теми, проблеми, ідеї твору.

4. Ритміка поезії і прози, поетика художнього мовлення:

- а) ритміка прози;
- б) вірш: характеристика строф і стоп;
- в) засоби поетичної мови.

5. Визначення роду, виду й жанру твору.

6. Місце твору в творчості письменника, літературного процесу.

Варто також з'ясувати рівень володіння теоретико-літературними поняттями й визначити перший напрям роботи. Якщо учні мають початковий або

середній рівень знань, умінь і навичок, то накопичення первинних спостережень, усвідомлення понять може тривати досить довго. Під час роботи над художніми текстами вчителю варто запропонувати учням вести словник літературознавчих термінів, розташований наприкінці робочого зошита, щоб учень при нагоді зміг використати відповідні записи. Словник доцільно розпочати з пояснення таких понять: тема та ідея, сюжет і композиція, конфлікт і внутрішній конфлікт, характеристика літературного персонажа, тропи, стопа, віршовий розмір. Ці поняття рекомендовано для опрацювання під час вивчення таких художніх творів, які уможливають доступне і достатньо повне розкриття суті поняття й відповідного художнього явища. Наприклад, під час вивчення повісті «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького варто з'ясувати поняття «конфлікт» і «внутрішній конфлікт», під час вивчення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика – закріпити ці поняття й поглибити вміння правильно характеризувати літературний персонаж, навчити учнів робити порівняльну характеристику, визначати тему та ідею художнього твору, відрізнити поняття «форма» і «зміст», «сюжет» і «композиція». Вивчаючи п'єсу «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого та надалі повість «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського, доцільно закріпити вивчені поняття, а під час вивчення лірики І. Франка – розглянути визначення понять «строфа», «стопа», «віршовий розмір», «тропи». Так послідовно і принагідно протягом першого семестру учні з початковим і середнім рівнем знань здобудуть певну систему первинних знань з теорії літератури. Хоча цей етап опрацювання теоретичного матеріалу кожний учитель може спланувати по-своєму.

Наступним кроком у роботі повторення й систематизації первинних знань учнів буде опрацювання таблиць «Роди літератури» та «Жанри літератури», що передбачає встановлення зв'язків між поняттями та їх групами. На таку роботу варто відводити останню, заключну частину уроків вивчення художніх творів. За наявності цих таблиць учням легко узагальнити й систематизувати вивчений матеріал.

Відзначимо важливість роботи з теоретико-літературними поняттями під час вивчення оглядових тем, коли пояснюються поняття «літературний процес», «творчий метод», «літературні напрями» й «течії». Цей етап є основою другого напрямку роботи вчителя; при цьому кожен із етапів поповнюється новими поняттями та їх групами. Особливу увагу необхідно приділити змісту поняття «літературний процес». Під час вивчення оглядових тем варто акцентувати увагу на відповідній таблиці в підручнику.

Найважливішою і найскладнішою оглядовою темою в старшій ланці є вивчення літературного процесу кінця XIX – початку XX ст., коли вчителю необхідно окреслити ті складні зміни, що відбувалися в літературі зазначеного періоду. Тому перед опрацюванням названої теми доцільно провести

підготовчу роботу, а саме: 1) розподілити учнів на творчі групи: «історики», «літературознавці», «мистецтвознавці», які будуть готувати повідомлення за допомогою вчителя; 2) провести у вигляді гри своєрідний експеримент щодо відтворення реальної дійсності (учням пропонується описати пейзаж за вікном; більшість спостерігають одноманітні картини, але в класі завжди будуть такі, які відмовляться описувати пейзаж, обґрунтовуючи це власними негативними почуттями тощо); 3) з результатів експерименту пояснити поняття «традиція» і «новаторство». І лише після цього послідовно за таблицею з'ясувати спільні й відмінні явища в літературі названого періоду, визначити ті елементи течій раннього модернізму, на які звертатиметься увага під час вивчення творчості різних письменників.

На сучасному етапі навчання літератури в школі пропонується нова інформаційно-технологічна модель уроку, де в інформаційній картці до уроку виділяють окремими розділами не лише тему, мету уроку, наочні засоби навчання, а й тип і різновид заняття, літературно-мистецькі зв'язки та теоретико-літературні поняття. У моделі уроку відзначають як основний етап композицію та сюжетно-змістові лінії літературної освіти школярів (відповідно до обраного типу уроку). Як бачимо, акценти уроку літератури поступово змінюються: від емоційно-відтворювальної стадії сприймання художнього твору до змістовної розмови про твір. Вивчення літератури передбачає розкриття насамперед її пізнавальної й естетичної функцій, сприйняття і вдумливе оцінювання твору, що забезпечується розглядом образних складових твору в органічному поєднанні. Адже зміст і значення художнього явища помітні не лише у виражальних засобах мови чи окремих характеристиках літературних персонажів, а й виявляють себе в поєднанні цих та інших компонентів тексту.

Отже, системність викладання теоретичних понять у шкільному курсі літератури має свою специфіку, яка визначає основні напрями роботи вчителя у старшій ланці:

- 1) повторення й систематизація первинних знань;
- 2) вивчення нових понять, встановлення внутрішніх зв'язків з попередньо вивченими поняттями.

Унаслідок такої копійки роботи вчителя на кожному уроці літератури в школярів складається повна система передбачених програмою знань із теорії літератури.

Література

1. Бандура О.М. Вивчення елементів теорії літератури у 9–11 класах: посібник для вчителя / О.М. Бандура. – К.: Рад. школа, 1989. – 160 с.
2. Галич О.А. Теорія літератури: [підручник] / О.А. Галич, В.М. Назарець, Є.М. Васильєв; за наук. ред. О.А. Галича. – К.: Либідь, 2001. – 448 с.
3. Концепція літературної освіти [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/13508/

4. **Таран В.** Формування в учнів умінь цілісно сприйняти твір на уроках літератури / В.Таран // Українська мова і література в школі. – 1993. – №2. – С. 21–23.
5. **Українська** література. 10–11 класи. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Природничо-математичний, технологічний, спортивний, суспільно-гуманітарний, художньо-естетичний напрями; філологічний напрям (профіль – іноземна філологія). Академічний рівень / [М.Г. Жулинський, Г.Ф. Семенюк, Р.В. Мовчан, Н.В. Левчик, М.П. Бондар, О.А. Камінчук, В.І. Цимбалюк]; за ред. Р.В. Мовчан. – К.: Грамота, 2011.
6. **Чирков О.** Текстуальний, інтертекстуальний, контекстуальний аналізи / О.Чирков // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2004. – №6. – С. 42–44.

Анонси

Алла ЦУРКАН

Вивчення елементів теорії літератури на уроках літератури в старшій ланці середньої загальноосвітньої школи

У статті розглядається системність викладання теоретичних понять у шкільному курсі літератури. Аналізуються вимоги чинної шкільної програми з української літератури й Концепції літературної освіти в ракурсі теорії літератури. Визначаються основні підходи щодо вивчення елементів теорії літератури на уроках літератури у старшій ланці середньої загальноосвітньої школи.

Ключові слова: теорія літератури, теоретико-літературні знання, теоретико-літературні поняття.

Алла ЦУРКАН

Изучение элементов теории литературы на уроках литературы в старшем звене средней общеобразовательной школы

В статье рассматривается системность преподавания теоретических понятий в школьном курсе литературы. Анализируются требования действующей школьной программы по украинской литературе и Концепции литературного образования в ракурсе теории литературы. Определяются основные подходы к изучению элементов теории литературы на уроках литературы в старшем звене средней общеобразовательной школы.

Ключевые слова: теория литературы, теоретико-литературные знания, теоретико-литературные понятия.

Alla TSURKAN

Study of the elements of literary theory in literature classes in the senior secondary school

The article deals with the systematic teaching of theoretical ideas in the school course of literature. The author analyzes the requirements of the current school curriculum in Ukrainian literature and the concept of literary education from the perspective of theory. The main approaches to the study of elements of literary theory are identified on the lessons of Ukrainian literature in senior secondary school.

Keywords: literary theory, theoretical ideas, concept of literary education.

